

DOI: 10.55666/folklor.1272438

ORHON YAZILI YAZIT VE EL YAZMALARININ TANIKLIĞINDA ESKİ TÜRKLERDE AY VE GÜNEŞ

Ahmet KARAMAN*

Öz

Birer gök cismi olarak güneş ve ay, tarih boyunca insanoğlu tarafından derin saygıyla karşılanmıştır. Görme veya dokunma duyusuna sahip tüm insanlar için varlığı yadsınamaz bir durumda bulunan güneş ve aya duyulan saygı, pek çok halkın mit, efsane, masal ve destan gibi anlatılarına da yansımıştır. Bu iki gök cismi birbirini tamamlayan bir çift gibi algılanmıştır. Güneşin batmasının hemen ardından ay belirmekte; doğmasından sonra ise ay görünmez olmaktadır. Gündüzleri güneş yeryüzündeki her noktadan görünür durumdayken geceleri bu ayrıcalık aya geçmektedir. Güneşe ve aya karşı farklı etkilerle oluşan derin saygı kimi kültürlerde tanrı edinmeye dek ulaşmıştır. Türk halkının İslam dinine geçmeden önce farklı unsurlara kutsallık yüklediği bilinmektedir. Türklerin kutlu gördüğü unsurlar arasında güneş ve ayın olup olmadığı önemli bir soru teşkil eder. Bir kültürün sözlü gelenekten gelen anlatılarının değeri tartışılmazdır. Ancak yazılı ilk belgeleri VII.-VIII. yüzyıl gibi eski sayılabilecek bir zamana ait olan Türklerin güneş ve aya olan bakış açılarını anlamakta sözlü gelenek anlatılarından daha çok yazılı belgeleri esas almak daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Türklerin İslam etkisinde kaleme aldıkları ilk metinlerin XI. yüzyıldan kaldığı düşünülürse üç yüzyıllık bir süreçten bugüne kalan eserlerin bu konuda yeterli veriyi sağlayacağı söylenebilir. Hiç değilse Türkler eğer güneş ve aya bir kutsallık yüklemiş ise bunun izlerinin yazılı verimlere yansması beklenmektedir. Tam tersi olarak yazılı metinlerde böylesi bir işaretin görülmemesi durumunda çeşitli kaynaklara dayanılarak Türklerle ait olduğu değerlendirilen unsurların gözden geçirilmesi gerekecektir.

Çalışmada öncelikle Türk dilinin en eski yazılı metinlerini barındıran Eski Türkçe döneminin üç evresi olan Orhon, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi eserlerinde güneş ve ayın izleri sürülecektir. Sonrasında sunulan tanık cümleler üzerine bilimsel anlam çözümlemelerine yer verilecektir. Anlamsal analiz ile ortaya çıkan güneş ve aya ilişkin unsurların Türklerle mi ait olduğu yoksa Türklerin kabul ettiği inanç sistemlerinin etkisiyle mi Türk kültürüne girdiği üzerinde durulacaktır. Bu yolla İslam öncesinde Türklerin güneş ve aya olan bakış açıları anlaşılır kılınmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Güneş, ay, Türk kültürü, Eski Türkçe, inanç sistemi.

THE MOON AND THE SUN IN ANCIENT TURKS IN THE TESTIMONY OF ORKHON WRITTEN INSCRIPTIONS AND MANUSCRIPTS

Abstract

The sun and the moon, as celestial bodies, have been deeply respected by mankind throughout history. The respect for the sun and the moon, whose existence is undeniable for all people with the sense of sight or touch, is also reflected in the narratives of many peoples such as myths, legends, fairytales and epics. These two celestial bodies were perceived as a complementary couple. The moon appears immediately after sunset, and after sunrise the moon disappears. While the sun is visible from every point on the earth during the day, this privilege passes to the moon at night. The deep respect for the sun and the moon, which includes different reasons from various aspects, has reached the point of becoming a god in some cultures. It is known that the Turkish people ascribed holiness to different elements before converting to Islam. Whether the sun and the moon are among the elements that the Turks consider blessed is at an important point. The value of a culture's narratives coming from the oral tradition is indisputable. However, it would be a more correct approach to base on written documents rather than oral tradition narratives in understanding the perspectives of Turks on the sun and the moon, whose first written documents belong to an old time like the seventh-

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Sabattin Zaim Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul/Türkiye. ahmet.karaman@izu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2524-8972

eighth century. Considering that the first texts written by the Turks under the influence of Islam are from the eleventh century, it can be said that the works surviving from a period of three centuries will provide sufficient data on this subject. At least, if the Turks attributed a sanctity to the sun and the moon, its traces are expected to be reflected in written sources. On the contrary, if such a sign is not seen in the written texts, the elements that are considered to belong to the Turks as a result of citing various sources will have to be reviewed. In this study, first of all, the sun and moon will be traced in the works of Orkhon, Old Uyghur and Karakhanid Turkid, which are the three phases of the Old Turkic period, which contains the oldest written texts of the Turkish language. Afterwards, scientific meaning analyzes will be given on the witness sentences presented. It will be emphasized whether the elements related to the sun and the moon, which emerged with the semantic analysis, belong to the Turks or whether its entered Turkish culture from the outside under the influence of the belief systems accepted by the Turks. In this way, it will be tried to make the Turks' view of the sun and the moon understandable before Islam.

Keywords: Sun, moon, Turkish culture, Old Turkic, belief system.

Giriş

'Eski Türkçe', Türk dilinin tarihi bilinen ilk yazılı metinlerinin oluşturulduğu dönemin adıdır. Kavramsal ve terimsel olarak Eski Türkçe ifadesi için 'dönem', bu dönemin alt inceleme sahalarını işaretlemek içinse 'evre' sözünün kullanılması daha uygun olacaktır. Bu itibarla Eski Türkçe dönemi kendi içerisinde üç evreye bölünerek incelenmektedir. Bu evrelerden ilki, eski Türk yazısının (runik / runiform) taşlara işlenmesiyle oluşturulmuş yazıtlarla aynı yazının kâğıtlar üzerinde kullanılmasıyla ortaya çıkmış el yazmalarının yer aldığı Orhon Türkçesi (Eski Türk Yazıt ve El Yazmaları) evresidir. Eldeki verilere göre eski Türk yazıtları, VII.-VIII. yüzyıla dek izlenebilmektedir. Bu veriye dayanarak Orhon Türkçesinin VII.-VIII. yüzyıldan başladığı düşünülmektedir. Ancak yazıt ve el yazmalarının pek çoğunun hangi yüzyıldan kalma olduğunun henüz belirlenemediğini de belirtmek yerinde olacaktır. Eski Türk yazıtları; Orhon (büyük kağanlık), Uygur, Yenisey, Dağlık Altay Cumhuriyeti, Kırgızistan ve Çin Halk Cumhuriyeti yazıtları olmak üzere altı alt bölüme ayrılmaktadır. Bu yazıtlardan Yenisey bölgesinde ele geçmiş olanlar, diğer kimi yazıtlar gibi dönemin kağanlıkları tarafından diktirilmiş resmî nitelik taşıyanlardan değildir. Bu yazıtları bizzat halkın kendisi oluşturmuştur. Yenisey yazıtları bu itibarla halk kültürü araştırmaları açısından yazılı biçimdeki başvuru kaynağı konumundadır.

Eski Türkçenin dil özelliklerinin yansıdığı diğer bir evre Eski Uygur Türkçesi olarak adlandırılmaktadır. Kırgız baskını sonrası Ötüken civarından güneye inen Uygur boylarının Maniheizm ve Budizm ağırlıklı olarak Hristiyanlık ve İslamiyet gibi inanç sistemlerinin de etkisinde oluşturdukları yazın dünyasından oldukça hacimli bir külliyat bu evreden günümüze dek ulaşmıştır. Maniheizm ve Budizmin pratik, felsefik anlatılarının yer aldığı kaynak eserlerin Türk diline aktarılmasıyla kurulan bu evre, Eski Türkçenin en geniş bölümünü oluşturmaktadır. Bu evrede kaynak inanç ve eserler üzerinden pek çok yabancı kavram ve söz Türk diline girmiş ancak bu inanışların yavaş yavaş bırakılmasıyla bu etkiyle giren unsurlar da Türk dilindeki kullanımlarını kaybetmiştir.

Karahanlı Türkçesi, Eski Türkçe döneminin son evresini oluşturmaktadır. Bu evrede, Karluk boyları öncülüğünde Uygurlarla çağdaş olarak büyük ölçüde dinî içerikli metinler kaleme alınmıştır. Karahanlı Türkçesini Eski Uygur Türkçesinden ayıran nokta, Karahanlıların İslam dinini benimsemeleridir. Yeni dinin halka anlatılması amacıyla yazılmış bu evre metinlerinde Türk diline giren terminoloji ise kullanımını günümüzde dahi sürdürmektedir.

Türkler üzerine yapılmış halk kültürü araştırmalarında kaynak olarak büyük ölçüde başta Çin olmak üzere komşu medeniyetlerin siyasi otoritelerinin gözetiminde oluşturulmuş yabancıların tuttuğu kayıtlar ve sözlü gelenekten günümüze ulaşmış veriler kullanılmaktadır. Herhangi bir halk üzerine herhangi bir konuda en güvenilir kaynağın o halkın elinden çıkmış yazılı metinler olduğu su götürmez bir gerçektir. Türkler gibi yazılı metinleri eski zamanlara uzanan bir halkın sözlü gelenek unsurları ve yabancı kaynaklar yoluyla tanınması ve tanıtılmasından önce kendi yazılı belgelerinin irdelenmesi daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

Kafesoğlu, *Eski Türk Dinî* adlı çalışmasında Türklerin güneş ve aya olan bakış açıları üzerine kimi ifadeler yer vermektedir. Kafesoğlu, 'Aynca ocağa tazim, bir kült hâlinde gelişen 'ata'lara saygı; yeryüzündeki tabiat parçalarından herbirinin bir 'ruh'a sahip olduğu düşüncesinden dolayı dağ, tepe, kaya, vadi, ırmak, su kaynağı, ağaç, orman, demir, kılıç vb. ruhlarına inanış (yer-su'lar); güneş, ay, yıldız, yıldırım, gök gürültüsü, şimşek gibi tabiatüstü güçler tasavvuru bozkır Türklerinin inançları arasındaydı. Asya Hunları ilkbaharda (Mayıs ortalarında) Lung-ç'eng bölgesinde yer-su'lara kurban sunarlardı. Tan-hu (Hun hükümdarı) gündüz güneşe, gece dolunaya tazim ederdi. Hunlar, Gök-Türkler, Uygurlar yapacakları işte başarı şansını ayın, yıldızların hareketleri ile kontrol ederlerdi.' saptamalarına yer verir (1980: 26-27). Kafesoğlu, Eski Türk dinini üç başlık altında inceler ve ilk başlığa 'tabiat kuvvetlerine inanma' adını verir. O, bu başlık altında 'Yukarıda sırası geldikçe işaret edildiği üzere eski Türkler tabiat birtakım gizli kuvvetlerin varlığına inanıyorlardı. Bu nokta açık şekilde yer-su (yer-sub) tabiri ile Orhun kitabelerinde ifadesini bulmuştur. Aynı inanış 'yir-suv' tarzında Uygurlarda da vardı. Bunlar 'iduk' yani kutsaldılar. Tabiat kuvvetlerine itikad, hemen bütün 'halk dinleri'nde mevcut bulunmaktadır ve fizikî çevrede rastlanan yanardağ, deniz, ırmak, ateş, fırtına, gök gürültüsü, yıldırım, ay, yıldızlar, güneş vb. gibi tabiat şekil ve hadiseleri karşısında duyulan hayret, korku, saygı hisleri dolayısıyla bunların kutsallaştırılmasından

doğmuştur' açıklamasında bulunur. Kafesoğlu ilgili bölümünde 'Eski Yunan tanrı ve tanrıçaları hep tabiat kuvvetlerinin ilahlaştırılmasından doğmuştur: Zeus, gökyüzünün hükümdarı olup yağmur yağdırır şimşek çaktırır, bulutları sevk ve idare eder vb. Apollon, güneş, gençlik tanrısı; Afrodit. ilkbahar, aşk tanrıçası' ifadeleriyle farklı halkların inanç unsurlarına da atıfta bulunur (1980: 42-44).

Kafesoğlu, çalışmasının ilerleyen bölümlerinde 'Şüphesiz çok eski bir naturizmin izleri olan bu tür davranışlar eski çağların hemen bütün kavimlerinde vardı. Babil'de Şamas güneş tanrısıydı. Malakbél doğan güneşi temsil ediyordu. Palmir'de Arso ve Azizo sabah ve akşam yıldızlarının sembolüydü. Yarkhibol güneş tanrısı, Aglibol ay tanrısıydı. 'Göklerin sahibi' sayılan çok yüce tanrı Bualsamin -semavî vasfına rağmen- bereketli yağmur yağdırmakla vazifeliydi. Eski Mısır'da Re güneş tanrısıydı' ifadelerine de yer verir (1980: 60-61). Bu açıklamalardan sonra Kafesoğlu 'Gökyüzündeki tabii varlıkların büyük rol oynadığı bu eski 'halk dinleri'nde özellikle dikkati çeken nokta, bütün eski kavimlerin güneşi, ayı ve yıldızları 'taunlar' olarak tanımları fakat bizzat 'gök' ile ilgilenmemeleridir. Halbuki bozkır Türk dininde, gökyüzü belirtileri (güneş, ay, yıldızlar) değil yekpare 'gök'ün sembolleştirdiği tek 'Tanrı' inancı temel teşkil etmektedir. Bu suretledir ki 'Gök-Tanrı' dini Türklere mahsus bir inanç sistemi olarak ortaya çıkmaktadır' sonucuna varır. O, bu durumu 'Nitekim dinî inançlarda 'ulûhiyet' konusundaki araştırmaları ile tanınan W. Schmidt, Türklerin daha Asya Hunları çağında tek 'tanrılık'a doğru gelişmiş yüksek bir dine sahip oldukları kanaatine varmıştır. Ona göre, Gök-Tanrı yalnız kendisine itaat edilmesi gereken koruyucu bir kudret olduğu halde diğer kutsal varlıklar (güneş, ay, yıldızlar, atalar ve diğer ruhlar) için mühim bir fonksiyon mevcut değildi' ifadeleriyle destekler (1980: 62).

Ahmet Bican Ercilasun'un Oğuz Kağan destanının ilk katmanını Türk mitoloji ve kozmogonisinin oluşturduğunu belirttiği sırada, Ögel'den de kimi noktalara değinerek 'Oğuz Kağan'ın gökten gelen ışık içindeki kızla evlenmesi ve bu evlilikten Kün (Güneş), Ay, Yıldızt hanların doğması göğün yaratılışını temsil eder. Hem ışık gökten gelmiştir hem de güneş, ay ve yıldız gök (uzay) cisimleridir. Oğuz Kağan'ın göl ortasında bulunan ağaç kovuğundaki kızla evlenmesi ve bu evlilikten Kök (Gökyüzü), Tağ ve Teniz (Deniz) hanların doğması ise yeryüzünün (yer-su) yaratılışını temsil eder. Gök (atmosfer), dağ ve deniz yeryüzüne ait cisimlerdir' ifadelerine yer vermesi dikkat çekmektedir. Yine *Türk Dili Tarihi* adlı eserinde Ercilasun, Ögel, Kafesoğlu ve Golden'e de atıfta bulunarak 'Adı ister yabgu, ister kağan olsun Türk hükümdarı, hükmetme, dünyayı yönetme yetkisini Gök Tanrı'dan almakta idi. Hun hükümdarı 'göğün (Tanrı'nın) yükselttiği şanyü' idi. Tıpkı Tanrı'nın İleriş Kağan'ı tepesinden tutup yükselttiği gibi. Unvanın daha geniş biçimi de Çin kaynaklarında kayıtlıdır: 'Yer ve gökten doğmuş; güneş ve ayın takdir ettiği büyük şanyü'. Hükümdarın kut'unu (güç ve karizmasını) Tanrı'dan alması, Türk kültürünün, ilk defa Hunlarda görülen çok önemli bir unsurudur' açıklamalarına yer verir (2013: 56; 63-64).

Yapılan bu çalışmanın ana hareket noktası mitler, masallar, efsaneler, anlatılar, inanışlar, kabuller veya yabancı kayıtlar üzerinden güneşe ve aya bakmak yerine Türklerin ilk yazılı metinlerini ayrıntılı biçimde mercek altına alarak güneş ve ayın bu ilk yazılı belgelerde nasıl kullanıldığını belirlemektir. Çalışmanın temel savına göre eğer Türkler VII.-VIII. yüzyıl öncesinde ay ve güneşi diğer pek çok halk gibi tanrısallık derecesinde önemseydiyse bu durumun izleri yazılı kaynaklarda görülecektir. Tam tersi olarak yazılı belgelerde böylesi bir yansıma yoksa Türklerin güneş ve ay konusundaki bakış açılarındaki kutsallık olmadığı sonucu ortaya çıkacaktır. Sözgelimi Kafesoğlu'nun aktardığı ve 'animizme dayanan kutsallık atfetme' biçiminde özetlenebilecek inanç unsurlarının yazılı belgelere yansıyor yansımadağı dikkatlere sunulmuş olacaktır. Yöntemsel açıdan çalışmada güneş ve ay sözcüklerinin Orhon Türkçesinde geçtiği tüm yerler tespit edilecektir. Daha sonrasında ilgili bu tanıklamalar üzerine anlamsal çözümlemelerde bulunulacaktır. Daha sonrasında ise Maniheizm ve Budizmin etkisindeki Eski Uygur metinleri incelenecektir. Yazının devamında İslamiyet çizgisinde sunulan Karahanlı Türkçesi metinlerinde güneş ve ay sözcüklerinin durumuna karşılaştırma yapılabilmesi imkânını verecek biçimde odaklanılacaktır. Eski Türkçe dönemiyle yetinilmeyip Türk dilinin İslam etkisinde devam eden Orta Türkçe dönemini oluşturan Harezmi, Çağatay, Eski Kıpçak ve Eski Oğuz Türkçesinde de güneş ve ay sözlerinin karşıladığı anlamlara yer verilecektir. Bu yolla elde bulunan yazılı kaynaklar üzerinden ortaya çıkacak veriler ışığında eski Türklerin güneşe ve aya olan bakış açıları anlaşılır kılınmaya çalışılacaktır.

1. Orhon Türkçesinde Ay ve Güneş

Eski Türk Yazıt ve El Yazmalarından olan Kırgızistan yazıtlarında *ay* sözcüğü geçmektedir. Bir kayanın üzerinde bulunan Koçkor 12 (Töö-Karın I)'de:

ayun yatgu evi "ayın yatacak evi" denilmektedir. Alimov, bu tanıklamada geçen *ay* sözcüğünün kişi adı parçası olabileceği gibi yazıtın bulunduğu noktanın dağın doruğunun biraz aşağısında olması nedeniyle 'gök cismi olan ay' karşılığında da düşünülebileceğini belirtir (2014: 174-175). Dağlık Altay Cumhuriyeti yazıtlarında *ay* ve *kün* sözcükleri tanıklanmıştır:

er atı ay begeç er a "Erkeklik adı **Ay** Begeç Er('dir)." Adır-Kaya (A 19) (Tıbıkova vd., 2012: 52-54; URL-1)

er atı ok ay "Erkeklik adı Ok **Ay**('dır)." Taldu-Ayrı (A 20) (Tıbıkova vd., 2012: 125; URL-1)

ot çak künüm kop <...> // ut[d]açı künüm kop <...> "Ateş çak (yak)? Zafere ulaştığım **gün(ler)** çoktur? / Zafer dolu **gün(ler)im** artıyor?" Kuray II (A 5) (Tıbıkova vd., 2012: 119-120; URL-1)

Dağlık Altay yazıtlarında *ay* sözünün 'kişi adı parçası' olarak geçtiği *kün* sözcüğünün ise 'gün' karşılığında olduğu açıktır. Ötüken Uygurlarından kalan yazıtlarda *ay* ve *kün* sözcükleri geçmektedir:

[...] *yétinç ay tört yégirmi* [...] "yedinci **ayın** on dördü" Ta D7 (Aydın, 2018: 42)

[...] *béşinç ay üç yégirmi* [...] "beşinci **ayın** on üçü" Ta G2 (Aydın, 2018: 43)

[...] *öyre kün tugsıkdaki bodan késre ay tugsıkdaki bodan* [...] "Doğuda **güneşin** doğduğu yerdeki boylar, batıda **ayın** doğduğu yerdeki halklar" Ta B3 (Aydın, 2018: 45)

[...] *ékinti süñüş [eñ il]ki ay altı yanıka t[okıdım]* <...> "İkinci savaş birinci **ayın** altıncı gününde (idi, obları) bozguna uğrattım. <...>" ŞU K9 (Aydın, 2018: 53)

[...] *törtünç ay tokuz yanı* [...] "dördüncü **ayın** dokuzu" ŞU D3 (Aydın, 2018: 55)

[...] *éki ay kütdüm* [...] "İki **ay** bekledim." ŞU D5 (Aydın, 2018: 56)

[...] *ol ay béş yégirmi* [...] "O **ayın** on beşi" ŞU D6 (Aydın, 2018: 56)

[...] *sekizinç ay ben udu yorıdım* [...] "sekizinci **ay** ben (onları) izleyerek ilerledim." ŞU D6 (Aydın, 2018: 56)

[...] *[b]o teñriken [ay] teñride k[u]t bulmuş al[p] bilge teñ[r]i uygur ka[gan]* [...] "Adına I. Karabalgasun yazıtı dikilen kağanın kağanlık unvanı" KarB I, I/2 (Aydın, 2018: 67)

[...] *öyre kün tugsıkdaki bodan* [...] "doğuda **güneşin** doğduğu yerdeki halklar" Tes D5 (Aydın, 2018: 36)

[...] *éki yanıka kün tuguru süñüşdüm* [...] "İkinci gün **güneş** doğar doğmaz savaştım." ŞU D1 (Aydın, 2018: 54)

[...] *ewi on kün öyre ürküp barmış* [...] "Karargâhı (karargâhtaki halkı) on **gün** önceden ürküp kaçmış." ŞU G7 (Aydın, 2018: 61)

[...] *küm sorugum kün tugsuka <kün> batsıka tegdi* [...] "Şanım şöhretim **gün** doğusundan <**gün**> batısına (kadar) ulaştı." Su 4-5 (Aydın, 2018: 86-87)

Uygur yazıtlarında *ay* sözü, Ta B3 ve KarB I, I/2 dışında 'yılın bölümü; otuz günlük süre' karşılığında kullanılmıştır. Ta B3'te ise 'kamer; ay' anlamındadır. KarB I, I/2 üzerine çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ayrıntılı biçimde açıklama yapılacaktır. *Kün* adı, Uygur yazıtlarında 'gün' ve 'güneş' karşılığındadır. Anlamsal açıdan 'gün doğusu, batısı' ile 'güneşin doğduğu, battığı yer' ifadeleri birbirinin yerine kullanılabilir durumdadır. 'On gün' ifadesindeki 'gün' karşılığı da esas itibariyle 'güneş'in ışıttığı bir zaman dilimini anlatmaktadır. Orhon (büyük kağanlık) yazıtlarında *ay* ve *kün* sözleri tanıklıdır:

yétinç / tokuzunç ay yéti otuz "yedinci / dokuzuncu **ayın** yirmi yedisi" KT K-D (Aydın, 2017: 69)

onunç ay altı otuz "onuncu **ayın** yirmi altısı" BK G10 (Aydın, 2017: 98)

ay artukı tört kün "otuz dört **gün**" BK G-B (Aydın, 2017: 100)

yétinç ay "yedinci **ay**" O K4 (Aydın, 2017: 126)

ilgerü kün tugsıka bérgerü kün ortosınaru kurıgaru kün batsıkıña yırıgaru tün ortosınaru anta içreki bodan ko[p] m[an]a kör[ür] [...] "Doğuda **gün** doğusuna, güneyde **gün** ortasına, batıda **gün** batısına kuzeyde gece ortasına kadar oradaki tâbi halklar bana bağlıdır." KT G2 (Aydın, 2017: 47)

[...] *öñre kün tugsıkda* [...] "doğuda **gün** doğusundaki" KT D4 (Aydın, 2017: 52)

[...] *kuriya kün batsıkda* [...] "batıda **gün** batısındaki" KT K12 (Aydın, 2017: 68)

[...] *yégirmi kün olorup* [...] "yirmi **gün** oturup" KT G-D (Aydın, 2017: 69)

<...> *tawgaç atlıg süsi bir tümen artukı yéti biñ süg ilki kün ölürtüm yadağ süsin ékinti kün kop [ölürtüm]* [...] "Çin süvari birliğinin on yedi bin kişilik ordusunu ilk **gün** yok ettim. İkinci **gün** yaya ordusunu tamamen öldürdüm." BK G1 (Aydın, 2017: 96)

kök öñüg yoguru sü yorıp tünli künli yéti ödüşke suwsuz keçtim [...] "Kök Öng (Ongi) ırmağını (bata çika) aşır orduyu yürütüp geceli **gündüzlü** yedi gün boyunca susuz olarak geçtim." BK G-D (Aydın 2017: 95-96)

[...] *ol sawın éşidip tün yeme udısıkım kelmez erti <kün yeme> olorsıkım kelmez erti* [...] "O sözü işitip gece uyuyasım gelmedi, **gündüz** de oturasım gelmedi." T1 D5 (Aydın, 2017: 109)

[...] *kün yeme tün yeme yelü bardımız* [...] "Gece **gündüz** demeden hızla ilerleyip ulaştık." T1 K3 (Aydın, 2017: 111)

Ay sözcüğü büyük kağanlık yazıtlarında 'yılın bölümü; otuz günlük süre' anlamında kullanılmıştır. Orhon yazıtlarında *kün* sözü, Uygur yazıtlarındaki kullanımla benzer olarak 'gün' ve 'güneş' karşılığındadır. Uygur yazıtlarından farklı olarak büyük kağanlık yazıtlarında sözcük 'gündüz' anlamını da içermektedir. 'Gündüz' anlamı, 'gün' karşılığında olduğu gibi 'güneş'in aydınlattığı bir zaman dilimini işaretlemektedir. Yenisey bölgesi yazıtlarında *ay* ve *kün* sözcükleri geçmektedir:

kök teñride kün ay esiz ermiş yta esizim e adrılıtm "Mavi gökte(ki) **güneş** (ve) **ay**, kutlu imiş, ne acı! Ne yazık! (Onlardan) ayrıldım." Elegest I (E 10) 3 (Aydın, 2019: 65)

[...] *esizim e kün e ay a azdım a* "Ne yazık! **Güneş** (ve) **ay(dan)** ayrıldım." Begre (E 11) 2 (Aydın, 2019: 70)

suw yér kem katun ay kün <...> *o/ur* "Su (ve) yer, Kem (ve) Katun (ırmakları), **ay** (ve) **güneş** <...>" Aldı-Bel I (E 12) 4 (Aydın, 2019: 76)

on ay életdi ögüm kelürti élimke erdem için men yırıldım "Annem on **ay** (karnında) taşıdı (ve) doğurdu. Yurduma kahramanlık için, (yurdumdan) ayrıldım." Altın-Köl I (E 28) 1 (Aydın, 2019: 104)

[...] *esiz élim kanım kün ay esiz e* [...] "Kutlu yurdum, hanım, **güneş** (ve) **ay**, ne yazık!" Bay-Bulun I (E 42) 1 (Aydın, 2019: 142)

[éli]m kanım esiz e bökmédim kün ay esiz yta "Yurdum, hanım ne yazık! Doymadım. **Güneş(e)** ve **ay(a)**, ne yazık! Eyvah!" Kızıl-Çıraa II (E 44) 3 (Aydın, 2019: 148)

kök teñride kün ay esizim e "Mavi gökte(ki) **güneş** (ve) **ay(dan)** ayrıldım), ne yazık!" Demir-Sug (E 92) 3 (Aydın, 2019: 200)

s² l² yér teñ[ri] p y¹ l² s² çbe(s?) anıñ t² <...> b² <...> kün ay "<...> yer (ve) gök <...> onun <...> **güneş** (ve) **ay**" Yır-Sayır II (E 94) 1 (Aydın, 2019: 200)

<...> *ñç ayımka adrı[dı]m* "<...> **ayımdan** ayrıldım." Hemçik-Bom III (E 97) 1 (Aydın, 2019: 202)

yaşımın tegmiş? yok? én? elgin u[ş]? egök yok én? <...> g¹ uy¹ <...> r ün²éç? ayım öñ<...> "Yaşıttım

(aynı yaşta olan) yok(tur). (?) Uyuk (ırmağı artık) yok <...> **ayım** yok <...>" Uyuk-Oorzak I (E 108) 3 (Aydın, 2019: 211-212)

biñ ay ük<...> onunç ay g^l <...> r^l <...>um "Bin **ay** <...> onuncu **ay** <...>" Uyuk-Oorzak II (E 109) 1 (Aydın, 2019: 213)

g? ay külüg az a irbiş e "(Adım) **Ay** Külüg('dür). Kakım (ve) Sibiryaya leoparı." Tepsey VIII (E 123) (Aydın, 2019: 219)

kök teñride esiz kün ay ermiş yağız yerde esiz el kan ermiş bökmedim yta esiz e "Mavi gökte, yazık! **Güneş** (ve) **ay** imiş, yağız yerde ne yazık! Yurdun hanı imiş, doymadım, eyvah! Ne yazık!" Yeerbek I (E 147) 4 (Aydın, 2019: 232)

kök teñride[ki] kün ay esizim e ökmedim y[ıta] "Mavi gökte(ki) **güneş** (ve) **ay**, ne yazık! Doymadım, eyvah!" Yeerbek II (E 149) 3 (Aydın, 2019: 233)

yér beñkü taş beñk<ü> yér ay kü[n] <...> "Yer, ebedî taş, ebedî yer, **ay** (ve) **güneş**." Ust-Sos (E 134) (Aydın, 2019: 225)

buñ meñgü erür yalım kayam kañım bar üçün ben yér <ü>güz baru alkunı kün ay körü yorıyur ben "Sıkıntı ebedîdir. Yalçın (sarp) kayam (ve) babam olduğu için ben yurda (ve) ırmağa varıp her şeyi, **güneş** (ve) **ay**(ı) görerek yaşamaya devam ediyorum." Adrianov 1 (Aydın, 2019: 243)

kün ç[or] totok "(Ben) **Kün** Çor Totok('um)." Tuba I (E 35) 2 (Aydın, 2019: 125)

teñrideki künke yerdeki elimke bökmedim "Gökteki **güneşe** (ve) yer(yüzün)deki yurduma doymadım." Barık III (E 7) 3 (Aydın, 2019: 60)

bir yétmiş yaşımga kök teñride künge azdım esizim e "Altmış bir yaşımda mavi gökteki **güneşten** ayrıldım. Ne yazık!" Köjeelig-Hovu (E 45) 5 (Aydın, 2019: 151)

kün alañaç "**Güneş**?" Ayna Parçası VII (E 129) (Aydın, 2019: 223)

Yenisey yazıtlarında *ay* sözü, 'yılın bölümü; otuz günlük süre', 'kişi adı parçası' ve 'kamer; ay' karşılığında geçmektedir. *Kün* sözcüğü ise Yenisey yazıtlarında 'kişi adı parçası' ve 'güneş' anlamında kullanılmıştır. Yenisey yazıtlarında bu iki sözcüğün yan yana kullanılmasıyla *ay kün* ve *kün ay* biçiminde ikileme yapıları oluşturulduğu açıktır. Bu yönüyle Yenisey yazıtlarını oluşturanların güneşin ve ayın birlikteliğini vurguladıkları anlaşılmaktadır.

Aydın'ın 'Mavi gökte(ki) güneş (ve) ay, kutlu imiş' biçiminde anlamlandırdığı E 10/3'teki ilgili bölüm, Kormuşin vd. tarafından "Gökyüzünde, ne yazık, güneş ve ay vardı" olarak görülür (2016: 72). Burada güneş ve ayın *esiz* olması mümkün müdür? Yoksa buradaki durum, ölüm karşısındaki acının tarifi sırasında -bir bakıma ağıt yakarken- görebilen her canlının açıkça görebileceği bu iki nesnenin anılmasından mı ibarettir? Bu açıdan bakılacak olursa buradaki güneş ve ay, acı ifade edilirken sıralanmış iki gök cisminden öte bir anlam içermeyecektir. Ayrıca E 147/4'deki "Mavi gökte, yazık! Güneş (ve) ay imiş, yağız yerde ne yazık" ifadesi, Kormuşin'in önerisiyle örtüşmektedir. Kormuşin vd.nin yaptığı aktarım ve Aydın'ın E 147/4'deki anlamlandırması, bu önermeyi desteklemektedir.

Eğer E 12/4'teki bölümde anılan yer ve su ile güneş ve ay kutsal sayıldığı için kullanılmışsa Kem ve Katun da mı bu kapsamda değerlendirilmelidir? Yoksa sıralananlar yalnızca yazıtı taş kazıyan kimsenin baktığında görüş açısından veya yaşadığı yer açısından önemli olmasından ötürü zihnindekiler midir? Bu noktada yazıtın birinci ve ikinci satırlarında kazılı bulunan "(Ben) General Çoçı Böri('yim). <...> Katun (ve) Tarlak (ırmaklarım) <...> Tarlak <...>" ifadeleri, bu yorumu güçlendirmektedir. Dahası ölümü dolayısıyla mezar taşı yazıtı dikilen General Çoçı Böri'nin bu bölgede yaşadığı hiç değilse bölgeyi bildiği de söylenebilir. Ayrıca yazıtın bulunduğu yer düşünüldüğünde yazıtın yer aldığı noktadan bu ırmakların açıkça görülebildiği de anlaşılmaktadır. Böylece burada ya yazıtı kazıyan kişinin görüş açısından veya zihnindekiler nedeniyle *kem katun* ifadelerine yer verildiği ya da ölümü dolayısıyla yazıtı dikilen kişiyle özdeşleştirilen bölgede bulunan unsurların sıralandığı düşünülebilir. Adrianov/1'de yer alan "Yalçın (sarp) kayam (ve) babam olduğu için ben yurda (ve) ırmağa varıp her şeyi, güneş (ve) ay(ı) görerek yaşamaya devam ediyorum" ifadesi,

sunulan bu görüşü desteklemektedir. *Suw yér* ifadesinin ise 'yaşanan bölgeyi oluşturan kara parçaları ve su birikintileri; daha geniş bir bakış açısıyla memleket' biçiminde yorumlanması mümkündür. Adrianov/1'deki *yér ügüz* kullanımı da bu önermeyi güçlendirmektedir.

Burada *kem katun* ifadesinin yukarıdaki mantıkla anılmış olabileceği söylendikten sonra *ay kün* üzerine bir başka akıl yürütmede bulunulabilir. *Ay kün* ibaresinin yalnızca 'gördüğü günler' ifadesini vermek üzere benzetme yoluyla kullanılmış olma olasılığı var mıdır? *Kün* 'gündüzler'; *ay* 'geceler' *kün ay* ise 'görülen günler ve geceler; yaşam, ömür' anlamını içeriyor olabilir mi? Türkiye ve Kazan Tatar Türkçesinde *kün* adının 'gün, güneş' karşılığına ek olarak 'yaşam, rahat ve iyi yaşama' anlamlarını da işaretlemesi, bu noktada dikkat çekicidir (URL-2/; Kızıldağ, 2021: 165). Ayrıca günümüz Türkiye Türkçesinde kalıplaşmış bir ifade biçimi olarak 'gün görmek' deyişi kullanımdadır. Özetle *suw yér kem katun ay kün* ifadesi 'memleket, Kem (ve) Katun ırmakları, ömür' biçiminde değerlendirilebilir.

E 7/3'teki 'gökteki güneşe ve yeryüzündeki yurda doymamak' ve E 44/3'teki 'güneşe ve aya doymamak' ile E 11/2'deki 'güneş ve aydan ayrılmak', E 45/5'deki 'mavi gökteki güneşten ayrılmak', E 92/3'teki 'mavi gökteki güneş ve aydan ayrılmak' ve E 97/1'deki 'ayımdan ayrılmak' ifadeleri ise *kün* ve *ayın* doğrudan gök cismi olarak anıldığını göstermektedir. E 10/3'teki "Gökyüzünde, ne yazık, güneş ve ay vardı", E 147/4'deki "Mavi gökte, yazık! Güneş (ve) ay imiş, yağız yerde ne yazık" ve Adrianov 1'deki "güneş (ve) ay(ı) görerek yaşamaya devam ediyorum" ifadeleri de bu durumu daha açık görünür kılmaktadır. Dahası tıpkı *suw yér* ve *kün ay* ifadeleri gibi *kök teñrinin* de ikileme kullanımıyla 'mavi gök, gökyüzü' biçiminde kullanılması dikkate değerdir. E 7/3'teki *teñrideki künke yérdeki élimke bökmedim* cümlesinde ise *kök teñri* biçiminde sözün etkililik derecesini artırmak yerine *teñri* sözünden sonra gelecek olan *yér* sözü ile karşıtlık ilgisi kurularak kullanılma tercihinde bulunulduğu da bu noktada önemlidir. *Teñri* ve *kök teñri* ifadeleriyle birlikte bakıldığında buradaki kullanımlarda herhangi bir farklı anlam sezilmeksizin gökyüzüne bakan herkesin göreceği birer nesne olarak *kün* ve *ayın* anıldığı değerlendirilebilir.

Yalnızca birkaç sözcüğü okunabilen E 94/1, diğer yazıtlardan daha fazla veri içerebilir. Burada geçen *yér teñri* ve *kün ay*, gök cisimlerinin öylece sıralandığını düşündürmektedir. Sözcük sayısı az olan E 97/1'den önemli çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Ay, mezar yazıtı dikilen kişiye ait olamayacağına göre burada bir benzetme ilgisinden söz ediliyor olmalıdır. Bu benzetme biçimi, 'görülen günler ve geceler; yaşam, ömür' yorumlamasını akıllara getirmektedir. 'Uyuk (ırmağı artık) yok <...> ayım yok <...>' ifadesinin geçtiği E 108/3, bu önermeyi sınamakta dikkat çekici bir noktada yer almaktadır.

Yenisey yazıtlarının *kün* ve *ay* sözleri açısından diğer yazıtlardaki kullanımlara oranla üzerine çeşitli yorum ve açıklamalara gerek duyulan tanımlamalara sahip olduğu böylece görülmektedir. Ancak yapılan değerlendirmelerin ve sunulan analizlerin *kün* ve *ay* sözünün Yenisey yazıtlarında da herhangi bir 'kutsallık' düşüncesini çağrıştırmaya yönlendirmediği ortadadır.

Çin Halk Cumhuriyeti yazıtlarında *ay* sözcüğü tanıklıdır:

ay teg "ay gibi" Ay Teg (Alyılmaz, 2015: 396)

Alyılmaz yalnızca iki sözden oluşan bu yazıtın yorumlanması aşamasında Türklerin aya ve güneşe olan bakış açılarını Ögel ve Harva'nın görüşlerine de atıfta bulunarak açıklamaya geçer. Alyılmaz, Türk boy ve topluluklarının gökyüzü varlık ve cisimlerini 'kutsal' saydıklarını, güneşin dişi (Güneş Ana), ayın erkek (Ay Baba) olduğunu düşündüklerini, Altay Tatarlarının destanlarından söz ederek belirtir. Alyılmaz ayrıca bu ifadelerini yazıtlardan, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinden birkaç örnek tanımlamayla desteklemek ister. Tüm bunlarla birlikte Alyılmaz'ın, Ögel'in Maniheizmin ayı öncelendiği bilgisine yer vermesi dikkat çekicidir. Alyılmaz'ın Ögel'in görüşlerine yer verdiği bölümde Ögel'in KarB I yazıtında geçen unvanı da Maniheizmin etkisine bağlaması önemlidir (2015: 396-398).

ay beg yarışım "(Benim adım) ay Beg('dir. Ben) Yarış(lı)yım." Ay Beg (Alyılmaz, 2015: 404)

ay bitidim "(Benim adım) Ay('dır). (Bu yazıtı ben) hakkettim (işledim)." Ay (Alyılmaz, 2015: 596)

Açıkça anlaşıldığı üzere Çin Halk Cumhuriyeti yazıtlarında *ay* adı 'kamer; ay' ve 'kişi adı parçası' olarak geçmektedir.

Eski Türk yazısının kâğıtlar üzerinde kullanılmasıyla oluşturulmuş el yazmalarında *ay*, *kün* ve *küneş* sözcükleri geçmektedir:

yılka tegmişig yıdıtmayın ayka tegmişig artatmayın [...] "Bir yıla erişmiş kokutmayayım, bir **aya** erişmiş bozmayayım." IB 59 (Tekin, 2019: 25)

[...] *bars yıl [é]kinti ay bés yégirmi* [...] "Kaplan yılında ikinci **ayın** on beşi" IB 67 (Tekin, 2019: 26)
törtinç ay tokuz otuz "Dördüncü **ayın** yirmi dokuzu" Or. 8212/76, A1 (Yıldırım, 2017: 271)

tokuzunç ay bés otuzk[a] atap idmiş [çak]ş[a]but ay seki[z] [yégir]mike [olurmuş] "dokuzuncu **ayın** yirmi beşinde (kağan) tayin edip göndermiş. Çakşabut **ayın** on sekizinde tahta oturmuş." O 1, A4-5 (Yıldırım, 2017: 302)

mangumid yaruk ay teñrike alkışta öñreki abroşan manastar girza yişo ormazt bag kani roşan pañç r[a-]wançına[n] biriş[ı]tan gl [...] "Tefekkür parlak **ay** tanrıyadır. Her şeyden önce övülmeye layık olan (tanrı) günahlarımı(zı) affet. Mesih, Hormuzta tanrı, bakire ışık, beş ruh toplayan melek <...>" MİK III 35a+b: A3 (Yıldırım, 2017: 195-197)¹

teglük kulun érkek yuntta emig tileyür kün orto yütürüp tün orto kanta negüde bulgay ol [...] "Kör bir tay, erkek atta meme arıyor. **Güpegündüz** kaybedip gece yarısı (annesinin memesini) nerede, nasıl bulacak?" IB 24 (Tekin, 2019: 21)

tañ tañlardı udu yér yarudı udu kün tugdı kamağ üze yaruk boltı [...] "Şafak söktü. Sonra yer aydınlandı. (Daha) sonra **güneş** doğdu. (Ardından) her şeyin üzeri aydınlık oldu." IB 26 (Tekin, 2019: 21)

er busuşlug teñri bulutlıg boltı bulıt ara kün tugmuş busanç ara meñi kelmiş [...] "Adam kederli, gökyüzü bulutlu oldu. (Ardından, bulutların) arasından **güneş** doğmuş, keder(ler)in arasından (da) sevinç gelmiş." IB 52 (Tekin, 2019: 24)

[...] *atı öz apa totok ulatı kamağ atlıg yüzlüg otuz er keltimiz bir kün bir koñ eki küp begni bétgeçi ésiz yavız kul bitidim atun bagatur çigşi* "Birisinin adı Öz Apa Totok (idi) ve geri kalanlar, hepimiz rütbeli otuz asker geldik. Bir **gün** bir koyun, iki fiçı bira. (Bunu, ben) yazıcı hakir kulunuz yazdım. Adım Bagatur Çigşi(dir)." Or. 8212/76, A1 (Yıldırım, 2017: 271)

[...] *yañılmaz bétkeçi yok o[zmaz yérçi yok tütünçs[üz ot yok tüni küni ök[ünç yok köz]nük artı yo[k]* "Yanılmayan yazıcı yok, yolunu kaybetmeyen kılavuz yok. Dumansız ateş yok, gece **gündüz** pişmanlık yok. Pencerenin arkası yok, (aynanın arkası var)." Or. 8212/78, (B) A4 (Yıldırım, 2017: 284)

[...] *üçünç küninte* [...] "üçüncü **gününde**" Mz. 386, A4-5 (Yıldırım, 2017: 232)

kanığı ölmüş köneki toñmış kanığı nelük ölgey ol beglig ol köneki nelük toñgay ol küneşke olorur ol [...] "(Kızın) gözdesi / sevgilisi ölmüş, kovası (da) donmuş. Gözdesi / sevgilisi niçin ölsün? Beydir o! Kovası niçin dunsun? **Güneşte** duruyor!" IB 57 (Tekin, 2019: 25)

El yazmalarında *ay* sözü, 'yılın bölümü; otuz günlük süre' karşılığında geçmektedir. *Kün* sözcüğü, el yazmalarında 'gün', 'gündüz' ve 'güneş' karşılığında kullanılmıştır. El yazmalarında *küneş* adı ise 'güneş' anlamındadır. El yazmalarının eski Türk yazıtlarına göre daha geç tarihlerde yazıldığı ve Uygur boylarına ait olduğu bilinciyle yorumlamalarda bulunulmalıdır. Bunun bir sonucu olarak Manici bir metin olan MİK III'te geçen *ay teñri* ifadesinin Maniheizme ait bir unsur olduğu tartışmaya kapalı bir konudur. Yazının ilerleyen bölümlerinde *ay teñri* ifadesi üzerine daha açıklayıcı bilgiler sunulacaktır. Burada görülmesi gereken nokta, Uygurların oluşturucuları olduğu KarB I ve MİK III'ün Maniheizm unsurları taşıdığı bu nedenle de bu iki belgede geçen *ay teñri* ifadesinin Türkler açısından eskicil değil tam tersine yeni bir kullanım olmasıdır.

Teñri sözcüğünün Orhon yazılı el yazmalarındaki kullanım biçimini örneklendiren 52. ırkta keder / bulut, güneş / sevinç ve karanlık / keder-üzüntü arasında anlamsal ilgi kurulmuştur. Güneş karanlığı sona erdirirken sevinç de üzüntü ve kederi bitirmiştir. Ayrıca IB 57, *küneş* sözcüğünün ilk tanıklamasını içermesi açısından önemli bir noktada yer almaktadır.

Orhon Türkçesi (Eski Türk Yazıt ve El Yamaları) evresinde *yaruk* sözünün de 'güneş' anlamını karşılamak için kullanıldığı kayıt altına alınmalıdır (Şirin, 2009: 216; Ölmez, 2018: 252).

2. Eski Uygur Türkçesinde Ay ve Güneş

Eski Türkçenin bir diğer evresi olan Eski Uygur Türkçesinde *ay* ve *kün* adları çok sık olarak kullanılmıştır. Caferoğlu, *ay* sözcüğü için 'kamer; ay', 'otuz günlük zaman' ve 'kişi adı parçası' karşılıklarını belirlerken *kün* için 'güneş', 'gün', 'güney' ve 'kişi adı parçası' anlamlarını saptar. Caferoğlu ayrıca *kün ay* 'tanrı adıdır' ve *kün teñri* 'ilah adıdır, güneş tanrısı' madde başlarına da yer verir (2015: 26, 122-123). Wilkens, *ay* ~ (*a*)y biçiminde verdiği sözcük için 'mond (kamer, ay); monat (ay, otuz günlük süre)' karşılığını düşünür. Wilkens, *kün* için 'tag (auch Äquivalent von Skt. °aha, muhtemelen Toharcada bir Türkçe alıntı), (gün), (Skt. °aha'nın da eş değeri); tags, (gündüz), (*krş.* TochA kom, TochB kaum)' ve < TochA kom / < TochB kaum (möglicherweise auch Türk. Lehnwort im Tocharischen), sonne (auch Äquivalent von Skt. arka, aynı zamanda muhtemelen Toharcada bir Türkçe alıntı); (güneş), (Skt. arka'nın da eş değeri); (kişi adı parçası)' açıklamasını sunar (2021: 84, 440-441). Bu noktada Wilkens'in 'Toharcada bir Türkçe alıntı' ifadesi açısından Hamilton'un *kün* 'güneş', 'gün' ve 'kişi adı' biçiminde verdiği sözcük için düştüğü 'büyük bir olasılıkla aynı anlamdaki TochA kom, B kaumdan ödünçlenmiştir' notu ilginçtir (1998: 203).

Eski Uygur Türkçesi metinleri incelendiğinde Caferoğlu ve Wilkens'in verdiği karşılıkların yeterli olduğu anlaşılmaktadır. Eski Uygur Türkçesinde kullanılan *ay teñri* ve *kün teñri* ifadeleri ise dikkat çekici görünmektedir. Örneğin TT III, 133 ve TT V, 5'te:

[...] *kün teñri teg yarudı* [...] "**Güneş** tanrısı gibi parladı."

[...] *ay teñri ordosı teg yaruk yaşuk* [...] "**Ay** tanrısının sarayı gibi aydınlık" ifadeleri yer almaktadır (Bang ve Gabain, 1930: 64; 1931: 100). Yiğitoğlu, *ay teñri* için '~ Skt. Candradeva ~ Çin. 月天 yue tian' notunu aktarır (2011: 159). *Kün teñri* üzerine ise Wilkens 'Sonne, Sonnengott, güneş, güneş tanrı (*krş.* TochA kom-ñkät ve TochB kaum-ñäkte); Skt. Devasūrya = Buddhaname; Skt. Devasūrya = bir Buda'nın adı' bilgilerini sunar (2021: 440).

Wilkens, *ay teñri belgülüg* 'der mit dem Merkmal des Mondes (Skt. Śāsiketu = Buddhaname, ay işaretli, Skt. Śāsiketu = bir Buda'nın adı)', *ay teñri küni* 'montag (pazartesi)', *ay teñri yaruka* 'mondglanz (auch Äquivalent von Skt. Candrikā, ay parlaklığı, Skt. Candrikā'nın da eş değeri)', *ay teñri yulası* 'mondlampe (Skt. Candrapradīpa = Buddhaname, ay lambası, Skt. Candrapradīpa = bir Buda'nın adı)', *ay teñri yüzlüg* 'der mit dem Mondgesicht (Skt. Candrānana = Buddhaname, ay yüzlü, Skt. Candrānana = bir Buda'nın adı)' gibi *ay teñriye* bağlı Sanskritçe kaynaklı kullanımlara da yer ayırır. Dahası Wilkens'in de sunduğu üzere Eski Uygur Türkçesinde kaynak eserlerden geçmiş *ay erkligi* 'Mond-Mächtiger (name eines Zwischenwesens, ay kuvvetlisi, bir ara varlığın adı)' ve *ay erkligin yorıglı* 'der mit der Macht des Mondes voranschreitet (name eines Zwischenwesens, ayın gücüyle ilerleyen, bir ara varlığın adı)' gibi *teñri* ifadesinden bağımsız olarak 'ay'ın Maniheizm ve Budizmdeki önemini gösteren ifadeler de yer almaktadır (2021: 84). Buradan açıkça anlaşıldığı üzere Eski Uygur Türkçesinde sıkça tekrarlanan kalıp ifadeler içinde geçen *ay* ve *ay teñri* sözleri, Türk kültürü açısından değil Eski Uygur Türkçesine adapte edilen metinlere yansıyan kaynak inanç sistemleri yönünden değerlendirilmelidir.

Ay sözünde olduğu gibi Eski Uygur Türkçesinde Wilkens'in de işaret ettiği üzere *kün teñri agıllık* 'sonnen-schatzhaus (Skt. *Sūryagarbha = Bodhisattvaname, güneş hazinesi, Skt. *Sūryagarbha = bir Bodhisattva'nın adı)', *kün teñri agıllık ayagka tegimlig* 'Sonnen-Schatzhaus und Ehrwürdiger (Skt. Arhatsūryagarbha = Buddhaname, güneş hazinesi ve saygıdeğer, Skt. Arhatsūryagarbha = bir Buda'nın adı)', *kün teñri kadaşlıg* 'der Sonne verwandt (Skt. sūryavamśa, güneşle akraba, Skt. sūryavamśa)', *tört kün teñri* 'die vier Sonnen (vier bedeutende indische Religionsgelehrte, dört güneş, dört önemli Hint din bilgini)' biçimindeki ifadelerin yanı sıra *kün ay yaltrıklıg* 'der mit dem Glanz von Sonne und Mond (Buddhaname, güneş ve ay parıltılı, bir Buda'nın adı)', *kün erkligi* 'Sonnen-Mächtiger (name eines Zwischenwesens, güneş kuvvetlisi, güneş güçlüsü, bir ara varlığın adı)', *kün erkligin yorıglı* 'der durch den Machthaber der Sonne voranschreitet (name eines zwischenwesens, güneşin gücüyle yürüyen, bir ara varlığın adı)' gibi *teñri* sözcüğü dışında da *kün* sözünün önemini vurgulayan kullanımlar da vardır (2021: 440, 741).

Ay ve *kün tejrini* kim olduğu ya da ne tür özelliklere sahip bulunduğu bir yana Maniheizm etkisi nedeniyle bu kullanımların Türk kültürü açısından düşünülmesi doğru olmayacaktır. Çünkü Maniheizmin bir 'ışık' dini olduğu bilinen bir gerçektir. Işık yayan gök cisimlerinden olan güneş ve ayın Eski Uygur Türkçesinde *kün ay tejrini* biçiminde birlikte kullanıldığını da belirtmek gerekir. Maniheizm, Budist unsurları bünyesinde barındırmaktadır. Nitekim Tokyürek bu etkileşimle ilgili olarak 'Budist Türkçe terimlerle Maniheist Türkçe terimler arasında bir benzerlik olduğu' görüşüne sahiptir (2012: 2891). Bu durum, ay ve *kün tejrini* Buda'yı temsil eden adlar arasında oluşu üzerinden daha açık anlaşılmaktadır. İlgili ifadelerde görülen *tejrini* sözünün de bilinen anlamda 'yaratıcı' karşılığında olmadığı da buradan anlaşılabilir durumdadır. Bu açıdan Orhon Türkçesinde *ay tejrini* ifadesinin yalnızca Uygur yazıtları ve Uygurlardan kalma MIK III'te geçmesi de önemli bir göstergedir. Türk boylarından Uygurların Maniheizmi kabulü çok açık bilinen bir olayı işaretlemektedir.² Bu itibarla adına KarB I yazıtı dikilen Uygur kağanının *ay tejrinde kut bulmuş alp bilge tejrini uygur kağan* unvanını kullanması şaşırtıcı değildir.

Eski Uygur Türkçesinde 'güneş' karşılığında bir de *kuyaş* sözcüğünün kullanıldığını belirtmek yerinde olacaktır (Caferoğlu, 2015: 190). Bu sözcük için Wilkens ise 'sonnig (güneşli), Sonnenhitze (auch Äquivalent von Skt. uşna), mittagshitze (güneş ısısı, Skt. uşna'nın da eş değeri), (öğle sıcağı), mittagssonne (öğle güneşi)' açıklamasında bulunur (2021: 434). Eski Uygur Türkçesinde *küneş* sözü ise 'sonne, sonnenschein, sonniger platz (güneş, güneş ışığı, güneşli yer)' biçiminde geçmektedir (Wilkens, 2021: 441).

3. Karahanlı Türkçesinde Ay ve Güneş

İslâmiyet gibi semavî bir dinin ay ve *kün tejrini* biçimindeki ifadelerine izin vermeyeceği düşünülebilir. Bu ifadelerin ve temsil ettiği karşılıkların kullanılıp kullanılmaması bir tarafa yeni girilen dinin etkisiyle Karahanlılar, Uygurları *yavız* olarak tanımlayarak din savaşlarına dahi girişmişlerdir. Nitekim ay sözcüğü, Karahanlı Türkçesi metinlerinde bu çalışmaya konu olan karşılıklardan 'kamer; ay' ve 'otuz günlük süre' anlamlarında kullanılmıştır (Ünlü, 2012a: 77). Karahanlı Türkçesinde *kün* sözcüğü ise 'gün', 'güneş' ve 'gündüz' karşılıklarıyla tanımlanmıştır (Ünlü, 2012a: 516-518). Bu durum ay ve *kün tejrini* kullanımlarının Uygurların benimsediği inanç unsurlarıyla açıklanması gerektiği görüşü açısından önemli kanıtlardandır. Eski Uygur Türkçesinde 'güneş' karşılığı için kullanılan *kuyaş* adı, Karahanlı Türkçesinde 'koyu sıcak, güneşin şiddetli vurması' anlamıyla *küneş* sözü ise 'güneş' karşılığıyla geçmektedir (Ünlü, 2012a: 506, 519). Dahası Karahanlı Türkçesinin söz denizinde *yalçık* 'ay' ve *yaşık* 'güneş' sözcükleri de tanıklıdır (Ünlü, 2012a: 931, 968).

4. Harezmi, Çağatay, Eski Kıpçak ve Eski Oğuz Türkçesinde Ay ve Güneş

Karahanlı Türkçesiyle başlayıp devam eden süreçte Orta Türkçe döneminde İslâm kültürünün iyiden iyiye edebî eserlere yayıldığı görülmektedir. Bu noktada ay sözcüğü, Harezmi ve Eski Kıpçak Türkçesinde 'kamer; ay' ve 'otuz günlük süre'; Çağatay Türkçesinde 'ay', 'ay gibi parlak olan güzel (mec.) ve 'otuz günlük süre'; Eski Oğuz Türkçesinde 'ay', 'otuz günlük süre' ve 'görüntü, yansıma' karşılığında kullanılmıştır (Ünlü, 2012b: 63; 2013: 73-74; Toparlı vd., 2007: 17; Kanar, 2018: 67). *kuyaş* sözü, Harezmi Türkçesinde 'güneş'; *konaş / koyaş / kuyaş* biçimleriyle Çağatay Türkçesinde 'güneş'; Eski Kıpçak Türkçesinde 'güneş', 'ışık' ve 'aydınlık' anlamında geçmektedir (Ünlü, 2012b: 359; 2013: 677; Toparlı vd., 2007: 166). *kün* adı, Harezmi Türkçesinde 'güneş', 'güneş ışığı', 'sevgilinin yüzü (mec.)', 'gün' ve 'gündüz'; Çağatay ve Eski Kıpçak Türkçesinde 'güneş', 'gün' ve 'gündüz'; *gün* biçimiyle Eski Oğuz Türkçesinde 'güneş', 'sabah', 'gündüz', 'zaman' ve 'sevinçli zaman' karşılığındadır (Ünlü, 2012b: 365; 2013: 682; Toparlı vd., 2007: 168; Kanar, 2018: 317). *küneş* sözcüğü, *küyeş / künes / küneş* biçimiyle Çağatay Türkçesinde 'güneş', 'pek sıcak gün' ve 'kişi adı parçası'; *künes / küneş* olarak Eski Kıpçak Türkçesinde 'güneş'; *güneş* biçiminde Eski Oğuz Türkçesinde 'güneş, gün ışığı' biçiminde geçmektedir (Toparlı vd., 2007: 168; Ünlü, 2013: 683-684; Kanar, 2018: 319).

Bu sözcüklere ek olarak Harezmi Türkçesinde *yalçık* 'ay', *yaşık* 'güneş, gölge'; Çağatay Türkçesinde *basık / başık* 'güneş' ve Eski Kıpçak Türkçesinde *yarık* 'ay ışığı, mehtap' sözcükleri tanımlanmıştır (Ünlü, 2012b: 656, 669; 2013: 104; Toparlı, vd., 2007: 312).

Çağdaş Türk lehçelerine bakıldığında günümüz Türkiye Türkçesindeki gün sözü, Kırgız, Kazak, Özbek ve Uygur Türkçesinde kün; Tatar Türkçesinde ise kön biçimindedir. Türkiye Türkçesindeki gün

(güneş) adı, Başkurt Türkçesinde koyaş, kön; Karakalpak, Tatar, Karaçay-Balkar Türkçesinde kün; Özbek Türkçesinde kuyeş, kün; Tatar Türkçesinde koyaş; Başkurt Türkçesinde könes; Kırgız Türkçesinde kün, künes, künös, künöz; Kazak Türkçesinde kün, künes; Nogay, Karakalpak Türkçesinde kün, künes; Uygur Türkçesinde ise kuyaş, kün olarak geçmektedir (Ercilasun, *vd.*, 1991: 290-293; Kızıldağ, 2021: 165-166). Anlaşıldığı üzere kimi çağdaş lehçeler, Eski Türkçe kullanımları devam ettirmektedir. Ay sözcüğü ise dünden bugüne aynı biçimde yazılmaktadır.

Sonuç

1-) Orhon, Uygur, Kırgızistan, Dağlık Altay ve Çin Halk Cumhuriyeti yazıtlarında *ay* ve/veya *kün* sözcüğü, hiçbir yoruma gerek bırakmayan bir açıklıkla tümüyle fiziksel gerçekliği karşılayan anlamlarla geçmektedir. Bu yazıtların Yenisey yazıtlarına göre dönemin siyasal otoritesinin denetiminde oluşturulması nedeniyle resmî bakış açısını yansıttığı da ileri sürülebilir.

2-) Yenisey yazıtlarının *kün* ve *ay* sözleri açısından diğer yazıtlardaki kullanımlara oranla üzerine çeşitli yorum ve açıklamalara gerek duyulan tanıklamalara sahip olduğu görülmektedir. Ancak yapılan değerlendirmelerin ve sunulan analizlerin *kün* ve *ay* sözünün Yenisey yazıtlarında da herhangi bir 'kutsallık' düşüncesini çağrıştırmaya yönlendirmediği ortadadır.

3-) Uygurların oluşturucuları olduğu KarB I ve MIK III'ün Maniheist unsurlar taşıdığı bu nedenle de bu iki belgede geçen *ay teñri* ifadesinin Türkler açısından eskicil değil tam tersine yeni bir kullanım olduğu anlaşılmaktadır. Bu saptamayla birlikte Orhon yazılı eski Türk el yazmalarında *ay* ve *kün* sözleri tıpkı yazıtlarda olduğu gibi metafizik içermeyen kullanımlarla tanıklanmıştır. Ayrıca IB 57, *küneş* sözcüğünün ilk tanıklamasını içermesi açısından önemli bir noktada yer almaktadır. *Küneş* adı da doğrudan 'güneş' anlamını işaretlemektedir.

4-) Eski Uygur Türkçesinde sıkça tekrarlanan kalıp ifadeler içinde geçen *ay teñri* ve *kün teñri* ifadeleri, Türk kültürü açısından değil Eski Uygur Türkçesine adapte edilen metinlere yansıyan kaynak inanç sistemleri yönünden değerlendirilmelidir. *Ay* ve *kün teñrinin* kim olduğu ya da ne tür özelliklere sahip bulunduğu bir yana Maniheizm etkisi nedeniyle bu kullanımların Türk kültürü açısından düşünülmesi doğru olmayacaktır. Çünkü Maniheizmin bir 'ışık' dini olduğu bilinen bir gerçektir. Işık yayan gök cisimlerinden olan güneş ve ayın Eski Uygur Türkçesinde *kün ay teñri* biçiminde birlikte kullanıldığını da belirtmek gerekir. Maniheizm, Budist unsurları bünyesinde barındırmaktadır. Bu durum, *ay* ve *kün teñrinin* Buda'yı temsil eden adlar arasında oluşu üzerinden daha açık anlaşılmaktadır. Bu açıdan Orhon Türkçesinde *ay teñri* ifadesinin yalnızca Uygur yazıtları ve Uygurlardan kalma MIK III'te geçmesi de önemli bir göstergedir. Türk boylarından Uygurların Maniheizmi kabulü çok açık bilinen bir olayı işaretlemektedir. Bu itibarla adına KarB I yazıtı dikilen Uygur kağanının *ay teñride kut bulmuş alp bilge teñri uygur kağan* unvanını kullanması şartırtıcı değildir.

5-) *Ay* sözcüğü, Karahanlı Türkçesi metinlerinde bu çalışmaya konu olan karşılıklardan 'kamer; ay' ve 'otuz günlük süre' anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde *kün* sözcüğü ise 'gün', 'güneş' ve 'gündüz' karşılıklarıyla tanıklanmıştır. Bu durum *ay* ve *kün teñri* kullanımlarının Uygurların benimsediği inanç unsurlarıyla açıklanması gerektiği görüşü açısından önemli kanıtlardandır.

6-) Karahanlı Türkçesiyle başlayıp devam eden İslâm etkisiyle Orta Türkçe dönemini oluşturan Harezmi, Çağatay, Eski Kıpçak ve Eski Oğuz Türkçesinde *ay* ve *kün* sözleri herhangi bir kutsallık unsuruna işaret etmemektedir.

7-) VII.-VIII. yüzyıldan itibaren izi sürülebilen Türklerin en eski yazılı kaynakları üzerinde yapılan incelemeler ışığında kimi sözlü gelenek temelli yorumlar ve yabancı kaynaklardan alıntılanan bilgiler doğrultusunda ortaya atılan Türklerin aya ve güneşe tanrısallık derecesine varacak kadar kutsallık atfettikleri düşüncesine oldukça şüpheyle yaklaşılması gerektiği anlaşılmaktadır. Çünkü yapılan bu çalışmada tek tek ele alınan Orhon Türkçesindeki tanıkların hiçbirinde böylesi bir önem verme durumu sezilmemektedir. Eski Türklerle ait yazılı belgelerde bu değer verme seviyesini gösterecek izler de bulunmamaktadır.

Sonnotlar

¹ MIK III 35a+b No'lu Yazma, Sınıflandırma: Ayinle İlgili Edebiyat - Dinî Tören İlahileri; İçerik: İki Dilli İlahi (Farsça-Türkçe).

² Maniheizm ve Maniheizmin Uygurlar tarafından kabulü üzerine ayrıntılı bilgi için *bk.* Tekin, 1963.

Kısaltmalar

B → Batı Yüzü.

BK → Bilge Kağan Yazıtı.

D → Doğu Yüzü.

G → Güney Yüzü.

IB → Irk Bitig.

K → Kuzey Yüzü.

KarB I → I. Karabalgasun Yazıtı.

KT → Köl Tegin Yazıtı.

O → Ongi Yazıtı.

Su → Suci Yazıtı.

ŞU → Şine Usu Yazıtı.

T1 → Tonyukuk 1 Yazıtı.

Ta → Tariat (Terh) Yazıtı.

TT → Türkische Turfantexte.

Kaynaklar

- ALİMOV, R. (2014). *Tanrı Dağı Yazıtları Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme*. Konya: Kömen Yayınları.
- ALYILMAZ, C. (2015). *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, Orta Doğu ve Orta Asya- Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları.
- AYDIN, E. (2017). *Orhon Yazıtları Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- AYDIN, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- AYDIN, E. (2019). *Sibirya'da Türk İzleri, Yenisey Yazıtları*. İstanbul: Kronik Kitap.
- CAFEROĞLU, A. (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KANAR, M. (2018). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.
- BANG KAUP, W. ve GABAIN, A. von (1930). *Türkische Turfantexte III, Der große Hymnus auf Mani*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- BANG KAUP, W. ve GABAIN, A. von (1931). *Türkische Turfantexte V, Aus buddhistischen Schriften*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- ERCİLASUN, A. B. vd. (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I-II*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. (2013). *Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

- HAMILTON, J. R. (1998). *İyi ve Kötü Düşünceli Prens Öyküsü*. (Çev.: Vedat Köken), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KAFESOĞLU, İ. (1980). *Eski Türk Dini*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KIZILDAĞ, S. H. (2021). Eski Türk Yazıtları Söz Varlığının Çağdaş Kuzeybatı (Kıpçak) Türk Lehçeleri Söz Varlığı ile Karşılaştırılması. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KORMUŞIN, I. vd. (2016). *Yenisey-Altay-Kırgızistan Yazıtları ve Kâğıda Yazılı Runik Metinler*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- ÖLMEZ, M. (2018). *Uygur Hakanlığı Yazıtları*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- TEKİN, Ş. (1963). "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıl Dönümü Dolayısı ile Birkaç Not (762-1962)". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, C. 10, 1-10.
- TEKİN, T. (2019). *İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TIBIKOVA, L. vd. (2012). *Katalog Drevnetyurkskih Runičeskix Pamyatnikov Gornogo Altaya*. Gorno-Altaysk: Gorno-Altaysk Gosudarstvennyy Universitet.
- TOKYÜREK, H. (2012). "Eski Uygurca Metinlere Göre Budizmin Manihaizme Etkisi". *Turkish Studies*, C. 7, S. 4, 2889-2906.
- ŞİRİN, H. (2009). *Köktürk Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Konya: Kömen Yayınları.
- TOPARLI, R. vd. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÜNLÜ, S. (2012a). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- ÜNLÜ, S. (2012b). *Harezm Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- ÜNLÜ, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- YILDIRIM, F. (2017). *İrk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerin Dili*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YİĞİTOĞLU, Ö. (2011). Köñül Tözin Ukıttacı Nom ve Salt-Bilinç Öğretisi. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- WILKENS, J. (2021). Eski Uygurcannın El Sözlüğü Eski Uygurca- Almanca- Türkçe. Göttingen: *Akademie der Wissenschaften*.

İnternet Kaynakları

URL-1: <http://www.altay.uni-frankfurt.de> (Erişim: 01.04.2023).

URL-2: <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim: 01.04.2023).